

A marxizmus általános szociológiája

Gondolatok egy könyv margójára

Zygmunt Bauman lengyel szociológus neve nem ismeretlen a szakmában; sokan — s ellentétesen — értékelték írásait. Tiszteletre méltóan terjedelmes könyve, melynek eredeti címét (*Zarys marksistowskiej teorii społecznstwa* PWN, Warszawa, 1964) *A marxista társadalomelmélet vázlatának* kellene fordítani, az *Általános szociológia* címet kapta magyar fordításban (Kossuth Könyvkiadó, 1967). S ez, úgy hiszem, az eredetinel szerencsésebben jelöli meg a könyv jellegét: összefoglaló, általános szociológiai értekezés — nem egy újabb kézikönyv! — került az olvasó kezébe. Olyan munka, mely különleges érdeklődést kelt és — mint e sorok fróját is — gondolkodni s tollat ragadni ösztönöz.

Szerzője egyetemi előadói tevékenységének valóban egyetemi színvonalú terméke e mű, tudományos jellegű, mert nem pusztán ismert anyagot rögzít és közöl, hanem nívumot nyújt. Ez pedig nem új tények vagy adatok feltárásában, új fogalmak bevetésében vagy új tételek megfogalmazásában vagy eddig ismeretlen kérdések felállításában jelentkezik, hanem valamiben, ami kevesebb is, de több is ennél: az elméleti ismeretek újszerű szintézisében, újszerű összefoglalásra, rendszerezésre való törekvésében. A szerzőnek az előszóban kifejtett célja a marxista társadalomelméletet „teljes, kerek rendszerbe foglalni, amelyben az új tények, a modern tudomány elméleti megállapításai és módszertani eszközei nem mesterséges toldalékok, hanem egy összefüggő társadalomszemlélet szerves alkotórészei“ egy olyan rendszerben, amelyben „a marxista társadalomszemléletből származó elméleti ismereteink, illetve a mai nem marxista szociológiai irányzatok által kifejtett kategóriák és problémák“ egyetlen koherens egésznek alkossanak.

Bauman vállalkozásához a következő három vonatkozásban kívánok néhány megjegyzést fűzni: 1. a marxista és nem marxista szociológia viszonya; 2. az általános szociológia helye és szerepe a marxista társadalomelméletben; 3. az általános szociológia tételeinek és kategóriáinak bemutatott rendszere. A munka egészét tekintve ezeket vélem problematikusnak, tehát kérdésfelvetőnek és ösztönzőnek. Ezekon túlmenően természetesen a könyv számos tétele vitatható, több okfejtése megkérdőjelezhető vagy valamilyen irányban kibővíthető.

1. Bauman álláspontja tehát elsősorban a marxista és nem marxista szociológia viszonyának kérdésében kíván magyarázatot és megjegyzéseket.

Egész kérdésfelvetése azon a felismerésen alapszik, hogy a marxizmuson kívül álló, mellette és tőle többé-kevésbé függetlenül fejlődő szociológiai gondolkodás nem teljes egészében polgári-apologetikus jellegű, tehát nem egészében elvetendő; osztálykorlátai ellenére gyakran valóságos problémákat vet fel, használható módszereket dolgoz ki, következ-

etései — ha csak az általánosítás alsó vagy középső szintjén is — használható, a gyakorlatban alkalmazható ismereteket nyújtanak. A marxizmus önmaga fejlődését segíti elő, meggazdagszik a más szociológiai iskolákban kidolgozott problémákkal, elméletekkel és módszerekkel — fejt ki Bauman tételesen is. S tegyük hozzá: ez a gondolat az utóbbi években nálunk is polgárjogot nyert. A szociológia, ha később és lassabban is, mint más tudományok, professzionalizálódott. Műveléséhez ma már nem elegendő az általános humanisztikus műveltség, sem az általános ideológiai tájékozottság. Szakmai ismeretek, szakmai készségek elsajátítása szükséges, egyebek között olyan ismeretek és módszerek elsajátítása is, amelyek kidolgozása sok esetben nem marxista világnézetű kutatók nevéhez fűződik. Köztudomású, hogy éppen pártunk hívta fel a társadalomtudományok művelőinek figyelmét arra, hogy a szociológiát mint tudományt kell kezelni s lehetőségeit a szocializmus számára gyümölcsöztetni kell, nem pedig lebecsülni.

S itt nemcsak kutatási módszerekről, nem csupán a vizsgálatok technikai oldaláról van szó. A Bauman kiépítette rendszerben fontos helyet kap egy sor olyan mikroszociológiai kategória, amelyeket — különböző formákban — a nem marxista irányzatok dolgoztak ki. Nota bene: mikroszociológiai kategóriákon itt nem a — Moreno román származású amerikai szociológus nevéhez fűződő — ún. mikroszociológiai *irányzat* fogalomtárát értjük, hanem általában a társadalom mikrostruktúráját, a kis- és közép nagyságrendű társadalmi egységeket, csoportokat, szervezeteket (helyi közösségek — város, falu —, munkaközösségek — gyár, munkacsoport), ezek belső felépítését és külső viszonyaikat jelölő kategóriákat (társadalmi szerep és státus, presztízs), amelyeket jórészt szintén nem marxista kutatók dolgoztak ki, valószínűleg azért is, mert a marxista társadalomtudomány a társadalom — valóban elsődleges fontosságú — makrostruktúrájára, makrostrukturális egységeire és intézményeire (osztályok, állam), ezek viszonyaira és törvényeire összpontosította figyelmét. Mármost Bauman könyvének vitathatatlan érdeme, nézetem szerint, éppen a *makro- és mikroszociológiai szemlélet egysége* szükségességének hangsúlyozása és a modern szociológiai gondolat és fogalomtár ilyen irányú egységes felépítésére tett kísérlete.

Egyoldalúságában hamis jellemzést adnánk azonban Bauman álláspontjáról a marxista és nem marxista szociológia viszonyának kérdésében, ha csupán az előbbi megállapításra szorítkoznánk. Mert szerzőnk a marxista szociológia gazdagítását szorgalmazva mindazzal, ami a modern szociológiai gondolkodásban életképes, határozottan fellép a marxista és nem marxista szociológia *integrációját* hirdető nézetek vagy kísérletek *ellen*. Kifejti, hogy a marxista és nem marxista irányzatok közötti éles harc nem „szemantikai zavarokból” származik, nem lehet tehát a fogalmak pontosabb meghatározására való törekvéssel tompítani, s tegyük hozzá: a különböző fogalmi rendszerek eklektikus összeolvasztásával megszüntetni.

Az ellentétek abból fakadnak — írja helyesen Bauman —, hogy a modern szociológiának két típusa más társadalmi alakulat perspektívájából nő ki, és az e formációkban uralkodó osztályérdekek élesen szembenállnak egymással. Határozottan és következetesen lép fel Bauman a Marx elméletét és módszertanát meg nem értő, elutasító, lekicsinylő szocioló-

giai nézetek ellen, s hangsúlyozza a materialista és történeti szemléletű társadalomelmélet nagy befolyását a tudományos igényű szociológiai gondolkodás egész fejlődésére. Különös élességgel exponálja a marxista és nem marxista szemlélet osztálymeghatározottságból fakadó ellentétét éppen az osztályelmélet és a tőkés társadalom osztálystruktúrája elemzésének kapcsán. Kifejti, hogy a polgári osztálymeghatározottságú nézőpontok általában a status quo elismerésének, passzív elfogadásának jegyében születnek, míg a marxista nézőpont a fejlődés, a történeti átalakulások felismerésének és igenlésének jegyében alakulnak ki.

Bauman rámutat arra, hogy például a legismertebb jelenkori amerikai kutatók az osztálytagozódás helyett társadalmi rétegződésről beszélnek, a rétegeket pedig többé-kevésbé önkényesen megválasztott kritériumok szerint különböztetik meg, lehetőleg olyanok alapján, amelyek valamennyi réteg jellemzőiként fogadhatók el, bár mennyiségileg különböző változatokban, különböző fokon jelentkeznek, így mindenkinek van *valamilyen* jövedelme, *valamilyen* társadalmi presztízse. Ebből következően azonban a különböző rétegek lépcsőzetesen elhelyezkedő társadalmi kontinuumot alkothatnak, elsődlegesen elhatárolásuk relatív volta, átmeneteik, fluiditásuk tűnik szembe s érdekellentéteik nem kerülnek előtérbe. A marxista osztálymeghatározás a tulajdonviszonyokra épülő diszkontinuális struktúrát állítja szembe a feltételezett folyamatos rétegződéssel (*nem* mindenkinek van termelőeszközök feletti magántulajdona!) s ebből kiindulva fedezi fel az objektív érdekellentétekből fakadó társadalmi ellentéteket, a szükségszerű osztályharcot.

Nincs itt terünk ismertetni Bauman érdekes fejtegetését a két szociológiai szemlélet integrációjáról szóló vélemények makro- és mikrotársadalmi okairól. Csupán a végkövetkeztetést kell levonnunk: a nem marxista irányzatok bizonyos eredményeinek, reális probléma-feltárásainak, tartalmas fogalmainak, hasznos kutatási módszereinek pozitív értékelése és az egységes marxista szociológia fejlesztése érdekében történő (nem kritikátlan!) felhasználása élesen elhatárolható az eklektikus integrációra való törekvésektől: csupán a nézőpontok különbözőségét, az osztály- és rendszer-meghatározottságú szempontok ellentétességét kell tudomásul venni. A társadalmi mobilitás, státus, szerep és presztízs fogalmi kétségtelenül nélkülözhetetlenek a valóban modern és tudományos szociológiai kutatásban. Felhasználásuk *mikéntje* a döntő; meg kell találniuk helyüket a marxista szociológia *egységes* rendszerében, tudományos objektivitással következetes osztálymeghatározottságú szemléletben.

2. Évekig folyt s ma sem ült el teljesen a vita nálunk és a többi szocialista országban akörül, hogy a marxista szociológia azonos-e a történelmi materializmussal, vagy pedig az utóbbi alapján, de mégis külön fejlődő, viszonylagos önállósággal rendelkező diszciplína. Különösnek tűnhet, hogy Bauman nem veti fel könyvében ilyen megfogalmazásban explicit módon ezt a kérdést. Úgy vélem azonban, éppen ezzel ad rá egy bizonyos választ: mégpedig fejtegetéseinek egyes elemeiben, továbbá és főképpen gondolatainak egész, az említett problematikával összefüggő menetében.

„A szociológia marxista koncepciója, *vagyis* az emberi történelem materialista értelmezése...“ — írja Bauman. A szociológia marxi koncepcióját tehát elsősorban történetisége és materialista volta alapján, majd

társadalmi elkötelezettségének különös, a társadalmi viszonyok forradalmi átalakításához kapcsolódó természete alapján jellemzi. Ilyen fogalmazások olvastán úgy hiszem, nem csupán saját véleményem kivetítése a szerző álláspontjának olyan értelmezése, hogy az nem tételez fel különbséget a történelmi materializmus és a marxista szociológia között — különösen azután, hogy ilyen, elkülönítésként felfogható állítás nem található a könyv lapjain.

A *történelmi materializmus* tehát a marxista szociológia, amint Lenin is írta; pontosabban s a szociológia fejlődése mai szakaszának megfelelőbben: a *marxizmus általános szociológiája*. A marxista szociológiának többféle — nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő — körülírását vagy meghatározását leljük meg Baumannál. Idevágó nézeteit összefoglalva ezeket írja: „a marxista szociológia a társadalmi jelenségek strukturális, funkcionális és genetikai összefüggéseit vizsgálja... (ezáltal) a legáltalánosabb társadalomelmélet, amely elméleti és módszertani útmutatást nyújt az egész humanisztika számára... saját külön kutatási köre... az alábbiakra terjed ki: a) a társadalmi egészek különböző típusaira és strukturáikra vonatkozó ismeretek, b) az egyéni élet társadalmi meghatározottságaira vonatkozó ismeretek és c) ismeretek arról a mechanizmusról, ahogyan az emberek és az emberi együttesek alakítják a történelmet.“

Mindezekből következőleg „a marxista szociológia integráló szerepe az egész humanisztikával szemben pedig abban áll, hogy a szociológia vizsgálja a) az emberi létnek mint társadalmi létnek általános jellemzőit, b) a társadalmi élet gazdasági, politikai és ideológiai területe közötti összefüggéseket, általánosabban megfogalmazva: az összefüggéseket az ember történeti gyakorlatának azon összes területei között, amelyekkel külön-külön véve a tudomány egyes specializált területei foglalkoznak“. Ezzel a megfogalmazással, úgy hiszem, nincs okunk általánosságban egyet nem érteni: a marxista szociológia valóban a legáltalánosabb társadalomelmélet, amely a társadalmi jelenségek strukturális, funkcionális és genetikai összefüggéseit, az ember történeti gyakorlatának összes területei közötti összefüggéseket vizsgálja; más szavakkal a társadalom mint egész strukturáját és dinamikáját, e struktúra és dinamika törvényeit tanulmányozza.

A szociológia *ilyen meghatározása az általános szociológiára* vonatkozik. Azért hangsúlyozom ezt ismételten, mert a szociológia szaktudományként való kezelése és mai sokrétű fejlődése feltétlenül szükségessé teszi. Meggyőződésem, hogy a szociológiának a történelmi materializmustól különálló fejlődését szorgalmazó vélemények éppen az úgynevezett szak-szociológiákkal helyettesítik, legalábbis hallgatólagosan, a szociológiát, és eltekintenek az *általános szociológia* nélkülözhetetlen integráló szerepétől az összes szak-szociológiákkal, tehát a szociológiai kutatás különböző területekre, témakörökre szakosított ágaival szemben. A mikrostrukturális egységek, kis és középcsoportok, munkahelyi formális és nem formális csoportok vizsgálata, az életmóddal és szabad idővel foglalkozó empirikus kutatások, a jogszociológia, tudománysszociológia, nevelés-szociológia csak úgy nyerhetnek általános elméleti-módszertani megalapozottságot, és csak úgy vezethetnek megalapozott elméleti általánosításokhoz, csak úgy kerülhetik el szüklátó körű empirizmus és rosszul értel-

mezett pragmatizmus buktatóit, ha általános szociológiai elmélet fogja össze a különben széteső adatokat, ha általános elméleti rendszer világítja meg fogalmaikat.

Ne feledjük: a társadalmi jelenségeket a szociológián kívül számos tudomány vizsgálja; bármely jelenség kutatásának szociológiai jellegét éppen a társadalom struktúrájához mint egészhez, a társadalom mozgásához mint egészhez való viszonyítás adja. Ezért van az, hogy a jelenkori nem marxista irányzatok képviselőinek soraiból is egyre gyakrabban és egyre sürgetőbben hangzik el a részktatásokat összefogni, az empirikus vizsgálódásokat egységesen megvilágítani képes általános szociológiai elmélet igénylése. Amikor tehát a marxista kutatók — helyesen és szükségszerűen — egyre inkább a szakszociológiák fejlesztésére fordítják figyelmüket hazánkban éppúgy, mint a többi szocialista országban, azt hiszem, fontos az általános szociológia iránti érdeklődést a felszínen tartani és a marxizmus általános szociológiáját a kutatás és reflexió minden reális eredményével finomítani; a már birtokunkban levő hadállásokat nem kell feladni az újabbak kedvéért, hanem éppen azokat megerősítve kell az újabbakat meghódítani.

3. A harmadik említett problémakör annyira sokrétű, hogy kénytelen leszek nagyon röviden végezni vele; érdemben részletesen tárgyalni ilyen szűk keretek között lehetetlennek tartom.

Az általános szociológia Bauman kidolgozta rendszeréről, a szociológiai fogalmaknak és tételeknek könyvében adott sorrendjéről, felépítéséről van szó. Nyilván ez az a vonatkozás, amelyben szerzőnk nézetei a legnagyobb ellenállásba ütközhetnek, s valószínűleg, nem alaptalanul. Könyvét olvasva sokan érzik helytállónak sorjában elhangzó állításait, de éppen sorrendjüket tekintik több-kevésbé önkényesnek. Talán csak megszokott sémáinkat, talán — s inkább hajlok erre — a materialista történet szemléletből szükségszerűen fakadó strukturális igényeinket sérti, hogy Bauman, könyvének első részében foglalkozik a *társadalmi környezet, az osztályok és a tudás kérdéseivel*, s csak a következő részben a *gazdasággal, a politikával és az ideológiával*. Hiányolhatjuk — s úgy érzem, joggal —, hogy a marxista társadalomelmélet egyes alapvető kategóriái, mint például a termelési mód, alap és felépítmény, bár nem hiányoznak Bauman fejtegetéseiből, nem szerepelnek javasolt rendszerének gerincét alkotó fogalmai között.

Tegyük azonban hozzá: a szerző, mint előszavában megjegyzi, nem állítja, hogy kísérlete az egyetlen lehetséges rendszerezést eredményezte volna. S vegyük azt is tekintetbe, hogy a szerző prezentálta felépítésnek is vannak kétségtelen előnyei; érdekes és jól gyümölcsöztethető például az a mód, ahogyan előbb a társadalom makrostruktúráját, azután mikrostruktúráját (*a csoport, a szervezet, az egyén*) tárgyalja. Úgy érzem, Bauman kísérletének sajátja az is, hogy minden beosztás, felépítés, rendszerezés relativitását sugalmazza, hangsúlyozza minden ilyen felosztás talán inkább didaktikus, mint tudományos funkcióját, s aláhúzza a dolgok egyetlen összefüggését az általános szociológia rendszerében.

Azt, hogy: éppen mert a rendszeres egészben minden mindennel összefügg, ezt az összefüggést nemcsak egyetlen egy, hanem több kiindulási pontból elindulva lehet, megközelítőleg hasonló eredménnyel, felgöngyöltetni.